

АКАЗІЯНАЛЬНЫЯ СКЛАДАНА-НУЛЬСУФІКСАЛЬНЫЯ ПРЫМЕТНІКІ Ў БЕЛАРУСКІХ МАСТАЦКІХ ТЭКСТАХ 20-Х ГАДОЎ ХХ СТАГОДДЗЯ

У беларускіх мастацкіх тэкстах 20–30-х гадоў ХХ стагоддзя даволі вялікую групу складаюць складана-нульсуфіксальныя прыметнікі. У якасці апорнага кампанента ў іх выступае аснова назоўніка, якая, згодна з “Беларускай граматыкай” [1], можа абазначаць частку цела чалавека, жывёлы або частку расліны. У залежнасці ад лексіка-граматычнага класа слова – першай асновы утварэнне такіх дэрыватаў можна паказаць наступным чынам:

1) **аснова прыметніка (часам – усечаная) + інтэрфікс + аснова назоўніка + нулявы суфікс** = складана-нульсуфіксальны прыметнік са значэннем ‘які валодае тым, што названа апорнай асновай і канкрэтызавана ў першай аснове складання’: **агнявокі** ‘які мае (нагадвае) агнявое вока (агнявыя вочы)’: *Вось здалёку, з-за цьмянагабору агнявокае* бліснула сонца (Я.Журба); **белакудры** ‘які мае (нагадвае) белыя кудры’: *І гэта ў лапцюжнай краіне, дзе белакудры ўсміхаецца дзень* (Я.Пушча); ... *белакудравая* спонка гайдаецца (П.Трус); **бледналобы** ‘які мае (нагадвае) бледны лоб’: *Бледналобы* месяц падае павольна уначы на поле жоўтым недакуркам (В.Палескі); **буйналісты** ‘які мае буйныя лісты’: ... *каб славай цвілі нашы яркія дні, як май буйналісты, як свежасць вясны* (М.Сямашка); **верхалісты** ‘які мае верхнія лісты’: *Верхалістыя* бярозы паскідалі на дол слёзы.. (Н.Вішнеўская); **жаўтавокі** ‘які мае (нагадвае) жоўты(я) рог(і)’: *І месяц скрывіўся, як чорт жаўтарогі* (У.Хадыка); **залатакосы** ‘які мае (нагадвае) залатую касу (залатыя косы)’: *Вецер-гарманіст абходзіць круг залатакосых хмараў* (У.Хадыка); **залатакрылы** ‘які мае (нагадвае) залатыя крылы’: *Я бачыла раз, як матыль залатакрылы, парваўшыся з зямлі, угару хацеў узляцець* (К.Буйло); **зalachонавалосы** ‘які мае (нагадвае) залачоныя валасы’: *Ці не лябёдка гэта перакінуліся раптам у залачонавалосых дзяўчат* (З.Бядуля); **зорнавокі** ‘які нагадвае зорнае вока (зорныя вочы)’: *Такім уцешным, зорнавокім* раджаўся хлеб, пахучы хлеб (М.Хведаровіч); **зорнакрылы** ‘які мае (нагадвае) зорныя крылы’: *Увязваць барацьбу з каханнем зорнакрылым, праблема – як раса, сівая вечнасць!* (А.Александровіч); **зялёнакосы** ‘які мае зялёную касу (зялёныя косы)’: *Выеду да тэй зялёнакосай, каб цябе ў расстанні ўспамінаць* (М.Лужанін); **зялёнакудры** ‘які мае (нагадвае) зялёныя кудры’: *З кургану відаць было зялёнакудравыя* пажары лесу і зараснікаў на краях поля (К.Губарэвіч); **зялёналісты** ‘які мае зялёныя лісты’: *Ой ты, клёне мой зялёналісты, над табой зара заранкаю цвіце...* (Я.Пушча); **калюча-кудры** ‘які мае калючыя

кудры': ... імкнулася сюды, бы шквал сталёвы, няведамае племя, **калюча-кудрае**, віхрастае... (З.Бядуля); **крывагорбы** 'які крывы, нібы горб': *Ля настольніцы белае жытняй забражджэў крывагорбы сярпок* (А.Якімовіч); **льнянакудры** 'які мае (нагадвае) льняныя кудры': *Вёска мая льнянакудрая, цябе трэба ў жалеза каваць* (А.Катановіч); **моцналісты** 'які мае моцныя (што моцна трымаюцца) лісты': *Аб гэтым мне шэпчуць і хвоі-малодкі, і дуб моцналісты – паэтавы брат* (А.Моркаўка); **плаўнакрылы** 'які мае плаўныя крылы': *Ляцелі гусі... Гонкія, плаўнакрылыя* (М.Зарэцкі); *Гэтай парой над Палессем яшчэ ляцелі гонкія плаўнакрылыя гусі* (М.Зарэцкі); **пусталісты** 'які пусты (без лістоў)': *Веткі ў неба глядзяць пусталістыя* (Я.Купала); **пышнакрылы** 'які мае пышныя крылы': *Матыль пышнакрылы купаецца ў зорах* (К.Сваяк); **русакудры** 'які мае (нагадвае) русыя кудры': *А наперадзе Мікіта. Любы, родны, русакудры* (З.Астапенка); *Ой, Муруся – студэнтка КомВУЗа, і дачка русакудрага дня!* (Я.Падабед); *У нас на ёсках русакудрых ... пяюць на даўні лад не мудра...* (В.Маракоў); *Устаг ў русакудым тумане залацістых нябёс сінява* (В.Маракоў); *Гэта нам ківаюць краскі русакудрай галавой* (Ю.Таўбін); **светлакосы** 'які мае светлую касу (светлыя косы)': *Ён забыўся, што ёсць і такая дзяўчына, светлакосая радасць – сама Беларусь...* (М.Лужанін); *...Быў твар яго ясны, ялівы, летняя рань, ішоў ён, як дзень светлакосы прыходзе* (У.Жылка); **сінябровы** 'які мае сінія бровы': *Пракацілася песня дубровай ... і ўжо вечар-юнак сінябровы не галубіць у мэндлях дзяўчыны* (Я.Пушча); *Эх, зіма ты, зіма сінябровая, любя мне табе песні спяваць* (М.Сямашка); **сінягубы** 'які мае сінія губы': *... і сінягубая маркота спусціла ў вёску пчады* (М.Машара); *... ўсюды – дрозж сінягубых асін* (М.Машара); **сінякудры** 'які мае (нагадвае) сінія кудры': *Ці ж не лепей сакаліным ды выраем карагодзіць вясны сінякудры узвыш?* (Я.Пушча); *Эх, прастор сінякудрых палёў...* (В.Маракоў); **смуглабровы** 'які мае смуглыя бровы': *Душа баліць яшчэ на той чарнявай, смуглабровой* (П.Трус); *... плакаў і бор смуглабровы* (П.Трус); **снежнарукі** 'які мае снежныя рукі': *Ў белых далях засмегалі снежнарукія вятры* (М.Багун); **срэбнатвары** 'які мае срэбны (срэбнага колеру) твар': *Паляцеў нястрымана, навіперадкі з ветрам, гаманлівы срэбнатвары самалёт!* (Э.Агняцвет); **срэбралісты** 'які мае срэбранае (колеру срэбра) лісце': *Сіні цень срэбралістай ночы успамінамі ў сэрца надойдзе* (В.Маракоў); *... срэбралістая рэчка ў даліне* (В.Маракоў); **срэбраногі** 'які мае (нагадвае) срэбраныя (колеру срэбра) ногі': *Глянь, як рانیцы чырвонае віно срэбраногія бярозкі заліло* (А.Дудар); **цёмнакрылы** 'які мае (нагадвае) цёмныя крылы': *Развівайся, туман цёмнакрылы...* (М.Машара); **ціхакрылы** 'які мае ціхія крылы; ціхі': *Была ціхакрылая ноч...* (Ю.Таўбін); **шумнакрылы** 'які мае шумныя крылы; шумны': *... шумнакрылы вецер за вуглом прылэг* (С.Ракіта); **яснабровы** 'які мае (нагадвае) ясныя бровы': *Няхай схіліць галоўку дуброва на павеках тваіх ой-*

да **яснабровых** (Я.Пушча); **яснатвары** ‘які мае (нагадвае) ясны твар’: *Полымем расквечана-агністым, сонца яснатварае, шугай!* (М.Сямашка).

Разгледжаныя прыметнікі (36 слоў) створаны паводле моўнага прадуктыўнага тыпу (1, § 723, с.320). У беларускіх мастацкіх тэкстах 20-х гадоў зафіксавана таксама нямала лексем, утвораных з адхіленнем ад яго. Так, першы кампанент некаторых дэрыватаў можа суадносіцца з асновай прыметніка (усечанай) і асновай назоўніка ў аднолькавай ступені, пра што сведчыць і матывацыя такіх лексем: **агнякрылы** ‘які мае агнявыя крылы; з крыламі, якія нечым нагадваюць агонь’: ... *на дарозе між прысад ходзіць вечар, ускрыляе агнякрылых птушанят* (А.Александровіч); **жыццякрылы** ‘які мае жыццёвыя крылы (крылы жыцця)’: *На зямлі жыццякрылай крыніцы, дзе зязюля аб ічасці кувала, волі лёгка было нарадзіцца, – але волю ў ланцуг закавалі* (М.Чарот); **сонцакрылы** ‘які мае (нагадвае) сонечныя крылы; з крыламі, якія нечым нагадваюць сонца’: *Уто над вякамі кладкі перакінуў і сонцакрылыя паставіў маякі – таму пляце, пляце яго краіна з пялёстак шчырасці ружовыя вянкi* (Т.Кляшторны); **сонцалісты** ‘які мае сонечныя (колеру сонца) лісты; з лістамі, асцетленымі сонцам’: ... [птушаняты] **сонцалісты** плямілі наш сад (У.Хадыка).

Апорны кампанент аказіянальных прыметнікаў, у адрозненне ад слоў літаратурнай мовы, можа абазначаць і такія паняцці, што не маюць адносін да частак цела чалавека, жывёлы або частак раслін, і, значыць, ёсць падставы гаварыць або аб пашырэнні словаўтваральнага тыпу ці пра з’яўленне новага, аказіянальнага тыпу: **буйнавіры** ‘які нагадвае буйны вір’: *Змаганню буйнавіраму, адвазе перамог – тады вітанне шчырае мы ў песнях аддамо* (Ю.Таўбін); **светлазоры** ‘які нагадвае светлыя зоры; светлы, як зорка’: *Хай яснасць, светлазорая яснасць перальцеца ў вачох дарагіх* (Я.Пушча); **срэбраросы** ‘які вызначаецца срэбранай (колеру срэбра) расой’: *Бывай, мой ранак срэбраросы!* (У.Жылка); **хуткамігі** ‘які хуткі, што міг’: ... *я – хуткамігі блеск ранейшых мігаценняў...* (З.Бядуля); **цёмнавіры** ‘які нагадвае цёмны вір; які цёмны, што вір’: *Ой ды, песні мае, цёмнавірыя!* (Я.Пушча); *Толькі раз цёмнавіраю ноччу стрэльбу моцна трымае ў руцэ...* (З.Бандарына); [Буры] *Беларусь цёмнавірым паведам, бы былінку, да долу хілілі* (Н.Вішнеўская); **цёмназоры** ‘які нагадвае цёмныя зоры; які цёмны, але свеціць, як зоры’: *Цёмназорыя вочы дзяўчыны і мне завязалі жыццё* (А.Александровіч); **чорнаглебы** ‘які вызначаецца чорнай глебай’: ... *а на ніве чорнаглебай песня вольная чуваць* (Б.Люгоўскі); **шумнавіры** ‘які нагадвае шумны вір; які шумны, што вір’: *Кроў шумнавірая, раны глыбокія ... будучнасць светлую бліжаць* (П.Трус); **ясназоры** ‘які нагадвае ясныя зоры; які ясны, што зорка’: *Мары мае, ясназорыя, сполахі ўзбуджаных дум!* (А.Звонак).

Такім чынам, прааналізаваўшы 49 складана-нульсуфіксальных лексем з першай асновай – асновай прыметніка, мы прыйшлі да высновы, што ў адпаведнасці з тыпам літаратурнай мовы створана 36 слоў, з адхіленнем ад

моўнага тыпу – 4, па аказіянальным тыпе – 9. У васьмі прыметнікаў (16,3%) адзначана шматразовая фіксацыя. Спалучаючыся з “нетрадыцыйнымі” назоўнікамі, прыведзеныя наватворы нярэдка з’яўляюцца яркімі аўтарскімі эпітэтамі, ствараюць індывідуальна-непаўторны вобраз (**цёмнавірыя** песні, **цёмназорыя** вочы, **ясназорыя** мары). Апорны кампанент такіх прыметнікаў звычайна супадае з формай множнага ліку назоўнікаў, у некаторых выпадках назіраецца адрозненне ў націску.

2) **аснова лічэбніка (няпэўна-колькаснае слова) + інтэрфікс (-) + аснова назоўніка + нулявы суфікс** = складана-нульсуфіксальны прыметнік са значэннем ‘які мае (нагадвае) тое, што названа апорнай асновай і канкрэтызавана ў першай аснове складання’: **многавокі** ‘які мае (нагадвае) многа вачэй’: *Неба таемна глядзіць многавокае...* (Н.Вішнеўская); **станогі (стоногі)** ‘які мае (нагадвае) сто ног’; **старукі** ‘які мае (нагадвае) сто рук’: *Стоногае Ліха-Нядоля валочыцца з поля на поле...* (Я.Купала); *Так блукае з поля на поле стонагае Ліха-Нядоля...* (Я.Купала); *Нахлынула ... старукае, станогае няведамае племя* (З.Бядуля). Тып моўны (БГ, § 723, с.320). Адна лексема створана па аказіянальным тыпе, бо апорны кампанент не абазначае частку цела чалавека, жывёлы або частку расліны: **мільёнавёрсты** ‘які мае мільён вёрст’: ... *аб заставы ударыш ірудзьмі, дужая, мільёнавёрстая...* (М.Лужанін). Паўторнае ўжыванне адзначана ў лексем **станогі (стоногі)**.

Матэрыял даследавання сведчыць аб даволі вялікай прадуктыўнасці складана-нульсуфіксальнага спосабу словаўтварэння прыметнікаў у беларускіх мастацкіх тэкстах 20-х гг. З разгледжаных 53 дэрыватаў большасць (39 слоў, або 73,6%) узнікла па словаўтваральных тыпах літаратурнай мовы, разам з тым 14 слоў (26,3%) створана з адхіленнем ад моўных тыпаў або аказіянальна. У 8 прыметнікаў (15,1%) выяўлена шматразовая фіксацыя. Найбольшую групу склалі складана-нульсуфіксальныя прыметнікі з першым кампанентам – асновай прыметніка (часам – усечанай): 49 лексем (92,5%). Шэсць наватвораў (11,3%) прыняты моўнай традыцыяй: **буйналісты, залатакосы, залатакрылы, срэбралісты, шматструнны, ясназоры**.

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. I. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 431 с.